

Karcolatok Julian Harney portréjához — levelezése alapján¹

Az ismertető számára a chartista mozgalom és minden egyes chartista vezető nem történelem volt; személyes élmények, érzelmek, szenvedélyek, átélések kapcsolódtak tetteikhez, életükhöz. Alakították az ő életét is, hangolták forradalmi érzésvilágát. Új kutatásai során ez a személyes kötődés objektivizálódott. A chartista mozgalom is történelmi anyaggá vált: genezissel és következménnyel, okokkal és okozatokkal, negatív és pozitív hősökkel, sikerekkel, bukásokkal, széthúzásokkal és utóbb a hanyatláskor felszínre kerülő kispolgári kicsinyeskedésekkel, kenyérharcokkal.

G. Julian Harney levelezésének olvasásakor szinte fellobbantak a régi érzelmek. A régi, ismert reformerek, harcosok képe gazdagodik, új, eddig ismeretlen szereplők kelnek életre a mozgalomban. Mennyi új szín, esemény, részlet. Mint a régi fényképeket nézegetve, minden adalék fontossá válik és minden emlék életre kel.

Ki volt hát Julian Harney és miért várattok kiadásra levelezése csaknem egy évszázada?

A chartista mozgalmat talán nem kell e sorok írójának a magyar közönség előtt bemutatnia.² E korai szervezett angol munkásmozgalom, amely az 1830-as és 1840-es években tetőzött, több kiemelkedő, a francia forradalom, az angol forradalmi szakszervezeti mozgalom és az angol reformmozgalom tapasztalataira építő, az antikapitalista közgazdasági elméleteket befogadó munkásvezetővel dicsekedhetett. Egyikük, G. Julian Harney, a deptfordi munkásszülők gyermeke, a mozgalom egyik főszereplője, túlélője volt. Egy kortárs ítélete szerint tőle várták volna el, hogy megírja a mozgalom történetét, hiszen többet tudott arról bárki másnál.³ Harney számára hosszú, eseményekben változatos élet adódott (1817—1897), gazdag intellektussal, sokrétű és mindvégig internacionalista érdeklődéssel rendelkezett. Valóságos csoda, hogy ez, a XIX. századnak csaknem egészét kitöltő életút 1958-ig nem talált történetírójára.⁴ Holott egymaga ez az élet, saját történéseivel, kifelé fordulásával, részvételével sok közérdekű eseményben, kész történelem, mint azt éppen Julian Harney irodalmi nyelvezetű, gazdag levelezése önmagában is bizonyítja.

A Harney-iratok (The Harney Papers, Harney-hagyatéknak is nevezhető) F. G. Black és R. M. Black szakavatott gondozásában az amsterdami társadalomtörténeti Intézet (Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis) kiadványaként jelent meg a közelmúltban. A közreadott levelek és dokumentumok többsége Harney leszármazottainak birtokában van, családi hagyatéka. A szerkesztők ezt az anyagot egészítették ki angliai és amerikai magán- és közkézen levő iratokkal az amszterdami társadalomtörténeti intézet tulajdonában lévő Marx gyűjteménybeli levelekkel. Ez utóbbi a szerkesztők a kötet utolsó harmadában, a kiadvány negyedik fejezeteként „Marxhoz és Engelshez intézett Harney levelek 1846—1895” címmel közlik. A kötet kétharmada, az első három fejezet, a következőképpen tagolódik:

- I. fejezet. Levelek és dokumentumok, 1841—1855.
- II. fejezet. Levelek és dokumentumok. 1855—1863.
- III. fejezet. Levelek és dokumentumok. 1863—1898.

Mindezeket a leveleket és dokumentumokat Harneyhoz írták illetve küldték. Sajnálatos módon Harney saját leveleiről nem készített másolatokat; így az egész Harney-levelezés csak egy egésznek a fele: az olvasó képzeletére és találatkonyságára van bízva a Harney-levelek tartalmának,

¹ *The Harney Papers*. A szerkesztők: J. Harney unokája (Renee Métivier Black) és férje Ed. by F. G. Black—M. Black. Assen. 1969. 388 l.

² Ld. *H. Haraszi Éva*: A chartista mozgalom. Bpest 1967. 330 l.

³ *G. J. Holyoake*: Sixty Years of an Agitator's Life. London. 1892. I. köt. 106. l.

⁴ *A. R. Schoyen*: The Chartist Challenge, a Portrait of J. H. Harney, London 1958.

hangvételének, mondanivalójának a kipuhatolása. Bár ehhez nagy segítséget nyújt a kiadvány utolsó, negyedik fejezete, ahol teljes eszmei gazdagságában, a kiművelt emberfők emelkedett stílusában, a Marxhoz és Engelshez írott levelekben nyilvánulnak meg Harney emberi értékei, változatlanul hűséges, baráti magatartása, legfőbb, legtisztelietreméltóbb tulajdonsága: internacionalista, humanista szemlélete.

Az első három fejezetben a Harneyhoz írott leveleket a szerkesztők egy-egy fejezeten belül, a levélírók ábécérendje szerint közlik s azon belül időrendben. Ez a megoldás azonban sajnálatos módon rendkívül zavaró. Egyazon év családi eseményei, Harney anyagi helyzete, a nemzetközi események visszhangja, reagálása így ismétlődően vissza-visszatér. Másfajta elrendezés sem lett volna problémamentes, de mégis a levelek érdemi, tartalmi részét tekintve, az lett volna az előnyösebb; a levelek időrendi besorolása, amely lehetővé tette volna egy-egy kérdéskör áttekintését.

A szerkesztők munkájához még két kritikai észrevételt fűznénk. Az egyik az előszót érinti, amit túlságosan rövidnek (a 360 oldalas dokumentumkötethez, amelynek tulajdonképpen egyetlen hőse van, mindössze 10 oldalas bevezetőt írtak) s kevésbé elemzőnek tartjuk. Illetőleg ahol értékelést, megállapítást találunk, ezt is kevésnek s olykor bizonytalanannak érezzük — mint az idős Harney bemutatását. Mindez azonban összefügg a szerkesztők hangsúlyozott szerénységével, akik Harney összefüggő értékelését illetően az olvasó felvilágosítását az életrajzírókra bízzák.

A másik kritikai észrevételünk ugyancsak hiányérzetből fakad. A levelek és a jegyzetek többször utalnak Harney cikkeire, de a ritkaságszámba menő lapokhoz úgy hisszük e kötet olvasóinak elenyészően kis töredéke juthat hozzá. Hasonló típusú dokumentumköteteknél elfogadott gyakorlat a függelék, s ezúttal igazán nagy örömmel olvastuk volna Harneynak néhány, politikai felfogását jól bemutató cikkét, vagy azokat a nekrológokat, amelyekben például feleségétől vagy Engelstől búcsúzott el.

Egyébként Harney korának igen sok kiemelkedő egyéniségével levelezett: Engelsről és Marxról már szó esett. Említsük meg Mazzinit, Garibaldit, Victor Hugót és fiát, Louis Blanc-t, Kossuthot, a chartista vezetők közül Jones-t, O'Connor-t stb. stb.

E levelek egyszerű elolvasása élménytadó, korszellemet visszaadó, megható. A történész számára pedig nyersanyag, forrás, böngészni való. Adalékokat nyújt a kor társadalomtörténetéhez, azon belül az életviszonyokhoz, közlekedéshez, társadalmi szokásokhoz, a nemzeti és nemzetközi munkásmozgalomban résztvevő, aziránt érdeklődő emberek megítéléséhez, a chartista mozgalom elvhű nemzedékének életküzdeméhez.

J. Harney életét négy főszakaszra lehet bontani:

- I. 1817—1834: Gyermek és serdülőkor, hajósínasként utazások Lizabonba, Braziliában. Az 1830-as évek elejétől Londonban csaposlegény és könyvkereskedő-inas. Utat talál a szerveződő radikális munkásmozgalomhoz.
- II. 1834—1855. Nézetéiért többször börtönbüntetéssel sújtotta a whig kormány. Részt vesz a chartista mozgalomban, annak központi lapja, *The Northern Star* szerkesztésében. A londoni haladó emigráns szervezetekkel és személyekkel kapcsolatokat létesít. Marx-al és Engels-el megismerkedik. Házasságot köt.
- III. 1855—1863. Életének Jersey-i (Channel szigetek) szakasza. A Hugo családdal barátságba kerül. Emigránsokkal együttműködik a haladásellenes törvényekkel szemben. Helyi lapot ad ki. Másodszor nőül.
- IV. 1863—1888. Amerikai élete. Rövid ideig a *The Commonwealth* c. lap kiadója. Massachusetts állami hivatalnok.
- V. 1888—1897. Visszatér Angliába. Állandó lakhelye Richmond. A *Newcastle-i Weekly Chronicle* állandó cikkírója.

Életének első szakaszáról természetesen nem maradt fenn levél. Később ugyan Harney sokszor visszautal gyermekkorára, tengerész ifjú-éveire s állandóan tervezi, hogy felkeresi ifjúságának színhelyeit.

Az 1834—1855 közötti életszakaszát főleg a chartista mozgalommal kapcsolatos elvi és gyakorlati kérdések uralják. A levelezésnek ez a csaknem 100 oldalas átfogó fejezete bőven utal a chartizmus igen nehéz kérdéseire: a vezetők közötti nézetkülönbségekre a nemzeti és nemzetközi problémák megítélésében, a mozgalom célját és a célhoz vezető utak kitapintása, megkeresése kérdésében, a kormány ellen folytatott egyenetlen és előnytelen helyzetű harc kérdésében. Itt van a Louis Blanc, Kossuth, Garibaldi, Mazzini által írt levelek többsége is.

Érdeemes egy kicsit elidőznünk ezeknél a leveleknél. A szerkesztés formai részét tekintve meg kell említenünk a jegyzetek váltakozó színvonalát. Nincs mérce, melyik személynél mondanak el lényegesebb vagy lényegtelenebb biográfiai adatokat és a levélben említett történésekre való utalást. Lássuk például hazai történelmi neveknél: Bem apó egy mondatnyi magyarázatot kap, illetően: „J. Bem (1795—1850) kiválóan szerepelt az 1830-as lengyel forradalomban” (6. l.). Vagy: „L. Kossuth (1802—1894), a jól ismert magyar hazafi, J. Cowen barátja” (47. l.). Ugyanakkor az említett J. Cowenről, a newcastle-i gyárosról és demokratáról, az emigránsok barátjáról, az Anglián túl kevésbé ismert radikálisról több adatot kapunk.

G. Garibaldiról már beszédesebb a jegyzet: „Olasz hazafi és katona, aki Olaszország egyesítésének szentelte életét. 1854. február 11-én jött Angliába és márciusban Newcastle-ban volt. Az angolok körében népszerű hős lett. Harney igen nagyra értékelte őt és képét szobája falára függesztette ki.” „C. Mazziniról pedig egyenesen bőbeszédű (15 sor). (Ebben arról is szót ejtenek, hogy Mazzini Londonban esti iskolát alapított olasz lányok és fiuk tanítására (47. l.).

A jegyzetek aránytalanságára kirívó például, hogyan szerepel egyazon oldalon „Ch. Dickens, angol regényíró és reformer” és „Douglas Jerrold, társadalomreformor, darabíró, humorista”.

Akad egyfélény pontatlanság: zavaró az ismert chartista prédikátor J. R. Stephens nevének hibás írása.

De méltánytalanság lenne csak a hibákat emlegetni: számos gondosan készített jegyzet jól tájékoztat. Így pl. Harney első feleségét megindítóan szép Harney idézetekkel jellemzik a szerkesztők (37. l.).

Nagyon jó és érdekes az Allan Pinkerton (1819—1884) személyét jellemző jegyzet. Kevesen tudják, hogy a híres detektív-ügynökség megalapítója chartista volt, 1842-ben utazott az Egyesült Államokba és innen írt Harneynak 1850-ben, a régi chartista időkre emlékezve, radikális társadalmi és morális eszméit, humorát megőrizve.

A szerkesztők tevékenységéről és a jegyzetek megítélésétől visszakanyarodva, a kötet tartalmáról summás véleményt előljáróban adtunk. Ez azonban nem érzékelteti eléggé a személyek és Harney viszonyát, az egyes korszakok szellemét, a közállapotokat. Ha azt írjuk például, hogy Marx, Engels és Harney részletes, elvtársias, meleg, baráti és egyben kritikus leveleket váltottak, vissza tudjuk-e adni azt a hangulatot, amelyet, mondjuk a hetven év fölött járó Harneynak a hetven év fölött járó Engelshez intézett levele áraszt (1894-ből):

„Kedves Engelsem . . .

. . . Sok köszönet az oly őszinte jókívánságokért — mily hasonlatosak a régi időkben kívántakhoz . . .

A régi idők! S most február 23-a van, holnap 24-e — amikor az új híreket (Jegyzetben a szerkesztők: A franciaországi 1848-as forradalomról) megpillantottam a Charing Cross-on, rohantam, mint egy őrült s meghúztam a csengőt Schapper ajtaján, mint egy kéregető; utamban, valamelyik sarkon, feldöntöttem egy öreg asszony almás kosarát (vagy talán narancsok voltak benne!), túl gyorsan futottam ahhoz, hogy halljam enyhe szitkozódását! Akkor tudtam még „menni”. S akkor, amit jaj, keserű bánatomra, ma már nem tudok, hittem, a „mindenható

népben” . . . Most kaptam egy levelet Tivertonból, készül a Tiverton-i választások története, elküldeném-e a Lord Palmerston-nal szembeni fellépésem történetét. (Harney ugyanis 1847-ben a képviselőválasztások első menetében győzött Tivertonban Lord Palmerston-nal szemben.) . . . 47 évvel ezelőtt a Tiverton-i választás, 46 éve a franciaországi február! Ez voltam igazán én!” (355—356. l.)

A kötetben erről a választásról, illetve Harney-nak Lord Palmerston külpolitikáját bíráló beszédéről magának Palmerstonnak a levelét olvashatjuk, amelyet 1847 júliusában írt Harney-nak. A többi között ez áll benne: „. . . Remélem megjegyzéseit a szabályszerű politikai ellenségeskedés fair szellemében fogja megejtteni” (65 l.).

Harney „chartista korszakának” levelezéséből felhívjuk a figyelmet még Thomas Cooper chartista költő⁵ rövid levélkéjére. Így kezdődik:

„Kedves Harney! Micsoda kaland életemben! Egy magát Sam-nek nevező idegen Bristolból két fontot küldött utiköltségemre, hogy keressen fel házáat, mert elolvastván verseimet, meg akar ismerni s meg akarja tudni, mit tehet érettem” (15. l.).

El kell olvasnunk figyelmesen Ernest Jones chartista politikus, költő, szónok egyetlen (1850 júliusi) Harney-hoz intézett társadalmi felelősséget tükröző levelét, valamint Feargus O'Connor chartista népvezér 1845., 1847. és főleg 1848-i két levelét. E két utolsó igen világosan mutat rá a két grötéljes egyéniségű chartista vezető és publicista nézetkülönbségeire.

„Kedves Harney! Az új év küszöbén ismét oly gyakran hangoztatott kívánságomat fejezem ki — írja 1848 januárjában O'Connor Harney-nak — nevezetesen azt, hogy egy hasábnál többet ne áldozzunk a külföldi hírekre. A Star (The Northern Star) lassacskán teljesen külföldi újság lesz; sok és jogos panasz érkezik arról, hogy mennyi helyet adunk olyan ügyeknek, amelyek iránt a Star olvasói és az angol nép a legkevesebb érdeklődést sem tanúsítja s általuk kizárjuk a hazai híreket” (62. l.).

Végül Harney e korszakának levelezéséből hadd idézzünk a Liverpool közelében levő Kirkdale-i börtönből írt levelekből. E leveleket George White birminghami chartista, gyapjúkártoló munkás írta 1849 májusában, októberében. Ő a Leeds-i chartisták baloldali szárnyának volt kiemelkedő egyénisége, ír származású fiatalember, akit többször vetettek már börtönbe a hatóságok.

„45 más, főleg manchesteri, általam nem ismert egyénnel vetek vád alá Liverpoolban. Az volt a céljuk, hogy összeesküvést bizonyítsanak ránk . . . Közülünk tizet fogtak perbe . . . Ezek közt volt Leach, West, Donovan és én, nem volt semmi közünk a többiekhez, de rólunk tudták, hogy chartista eszméket hirdetünk és ez elég volt” (82—83. l.).

„Mialatt itt vagyok, agyamban különböző gondolatok kergetőznek . . . Egyszer elhatározom, hogy a jövőben felhagyok a politikával és csak a családomnak élek, a családomnak, amelyet oly csúnyán elhanyagoltak azok, akiknek atyai módon kellett volna viselkedniük. Ezek és ezer és ezer más gondolat állandóan hullámzik bennem . . . Legbelsőbb énem azt hangoztatja: Sohase add fel! . . . Hiszen te, aki virágzó ifjúságod oly sok évét töltötted börtönben, te, aki jól ismered a család és ámitók csalárdtságait és trükkjeit, miért éppen te adnád fel hitszegő módon a feladatod! Vajon miért is? De azután ismét feleségem, gyermekeim jutnak eszembe . . .” (86—87. l.).

Ez a néhány idézet a levelekből talán érzékeltet valamit az előttünk járó, más hazában élő nemzedékek és egyének, az emberiség elnyomottainak érdekében folytatott mozgalmi, emberi küzdelmeiből.

⁵ A chartizmuson belül a negyvenes évek elején Leicester-ben sajátos színteret képviselt a tehetséges, Carlyle és Dickens által méltányolt Th. Cooper (1805—1892). Cooper shakespearei chartista egyesülete 1842 végén háromezer tagot számlált, a chartista munkásokat nevelte, tanította, híres verseit megzenésítették. 1843 tavaszán vetették börtönbe „lázító beszédei” miatt. Ott írta „The Purgatory of Suicides” c. verses kötetét. Ld. még részletekre, költészetére *Haraszi*: i. m. 213—214. l.

E küzdelem más formában folytatódott Harney életének harmadik szakaszában a Channel szigetek egyikén, Jersey-ben 1855—63 között. E korszakot fémjelzi Harney-nak Victor Hugo iránt érzett barátsága. Hugo III. Napoleon „nagy ellenfelének” nevezte magát.

Harney barátja iránt tanusított csodálattal eltelve megvásárolta a „Jersey Independent” c. lap egy részét s a lapot felhasználta a maga és a politikai elvbarátainak politikai szócsövétül. A chartista időkre jellemző internacionalista szemléletét megtartva mégha a chartista időkhöz viszonyítva csak szegényes pótléknak is ítélik a lapot az angliai és a helyi visszaélések, visszaságok elleni harcban fórummá emelte.

E korszak levelezése közül főleg számos V. Hugo által írott levél kelthet nagyobb érdeklődést és sok vonatkozásban pontosíthatja az eddig ismert adatokat.

A francia emigráns republikánusok nézeteire és általában az emigránsok lelkiállapotára igen illusztratív Ledru Rollin 1859-ben Harney-hoz írott levele (131—132. l.).

További adatokat nyújt több más levéllel együtt az emigránsirodalom és ténykedések feldolgozói számára.⁶

Harney 1863-ban, a polgárháború kritikus hónapjaiban érkezett az Egyesült Államokba. Egyénileg ez az út végzetes volt számára, csak rövidebb ideig jutott sajtóhoz Bostonban, utána hivatalnokoskodott, csalódott, keserű ember vált belőle, akiben egyre inkább elhatalmasodott az érzés: minden áron szabadulni Amerikától, visszajutni Angliába. Természetesen mindez folyamat, kezdetben nagy érdeklődéssel utazott az Új Világba, amit az itt közreadott levelek is bizonyítanak — ha a folyamat fázisait, összetevő elemeit a levelek alapján távolról sem tudja az olvasó igazán felidézni.

Az egyéni természetű bajok, csalódások mellett a levelezésnek az 1860-as évek első felében is néhány fontos politikai kérdés áll a középpontjában, így természetesen maga a polgárháború. Harney magától értetődően az „északiak” oldalán állt, de füle kényesen kiérezte az angol-ellenes reagálásokat az „északiak” táborában. Mindez következménye volt annak, hogy az angol kormány a déliekkel rokonszenvezett, nekik nyújtott támogatást, de Harney keserűen megjegyezte, mennyire kevésbé ismeretes, hogy az angol munkások, plebejus rétegek milyen határozottan léptek fel az északiak mellett.

A levelekből azonban sok mást is megtudhatunk, megismerkedhetünk az amerikai szabadgondolkodókkal, a rabszolgaság ellen indított mozgalmak úttörőivel, hőseivel. A jelző nem túlzás, Harney maga is annak nevezte például William L. Garrisons és méltán, hiszen bátor és következetes rabszolgaságellenessége miatt egy kisvárosi kormányzósági megbízatása alig mentette megattól, hogy a félrevezetett és déliekkel rokonszenvező tömegek meg ne lincseljék (164—165. l.).

Harney maga is elbeszélgetett Garrisonnal a tragikus eseményekről, majd ajánlóleveleket kapott tőle a progresszió más hangadóitól, kipróbált vezetőitől. Ezeknek az ajánló soroknak van egy visszatérő eleme, ami mindenképpen figyelmet érdemel. Ezek az ajánló sorok bizonyítják ugyanis a haladás egyetemességét; a progresszió harcosait térben és időben közös nevezőre hozta, hogy tudták, végső soron azonos célokért küzdenek: ezért találkozunk e levelekben sokszor olyan kitételekkel, amelyek visszaidézik, hogy Harney annak idején chartista volt, s chartista mozgalom iránytadó lapjainak volt szerkesztője — amit 20—30 esztendővel később is megbecsültek az amerikai abolicionisták, többek között az említett Garrison is (198—201. l.).

Az amerikai polgárháborút érintve nem feledkezhetünk meg e levelezés egyik legtragikusabb és egyúttal talán legtanulságosabb epizódjáról. 1863 júliusában szármalt be Harney feleségének a new yorki esőselék (az angol szó — mob ehelyütt pontosabb) zavargásairól. Néhány napon át a négereket gyilkolták New Yorkban, köztük a háború katonáit, veteránjait, iskolákat, árvaházakat gyújtottak fel, házakat raboltak ki, a négereket sokszor borzalmas körülmények között lincseltek meg, nem kímélve a nőket, gyermeket sem. Néhány napig tartott, amíg a tömegeket

⁶ Pl. A. R. Calman ismert műveihez: „Ledru Rollin and the Second French Republic” és „Ledru Rollin après 1848”.

a katonaság megfékezte, de eközben ténylegesen fegyvert kellett alkalmazniuk a csőcselék szétzórására. Vagyis Harney már ekkor, 1863-ban is rátapintott az Egyesült Államok történetének egyik legsötétebb színfoltjára, nem egyszerűen a faji előítéletekre, hanem arra, hogy az Államokban mindig volt egy markáns és agresszív jobboldali csoportosulás, sőt, hogy ez az utcán is hangadó, erőteljes lehetett s az angol fejlődéstől eltérően szélsőséges és brutális akciókhoz folyamodott (161. l.).

E mozzanatnak még egy tanulsága volt. A pusztító és gyilkoló csőcseléket látva a felelős New York-i politikai, katonai vezetők véleménye is megoszlott, miként legyenek úrrá rajtuk. Végül is a kompromisszumos megoldás érvényesült, s nem mertek a jobboldallal határozottan leszámolni. S ez nemcsak a New York-i zavargásokat érinti. A levelezés bőséges adalékokat szolgáltat arra, hogy éppen a legbátrabb abolicionisták elégedetlenek voltak Lincoln adminisztrációjával, őt is megalkuvónak tartották, akinek bátortalan politikája hozzájárult ahhoz, hogy a polgárháború elhúzódjék, s a déliek ellenállása tovább tarthasson.

Az 1860-as évek elején Harney figyelmét nemcsak a közvetlen közletről megfigyelt amerikai polgárháború kötötte le. Gyakran fordultak hozzá az 1863-as lengyel felkelés ügyében is, a lengyel emigránsok megsegítése érdekében, vagy amiatt, hogy tőle telhetően tegyen meg mindent a kedvező sajtóvisszhang biztosítására (209, 225. l.). Miként érzékeny maradt az ír autonóm és függetlenségi mozgalmak alakulására is, ezekkel mindig rokonszenvezett. Az ír kérdésről egyébként gyakran éppen Engelszel váltott szót, s ennek során a Burns testvérekről és L. Burnsről, Engels ír feleségéről is szó esett.

Érdekesekek azok a rövid levelek, amelyeket még az 1860-as években kapott régebbi pályatársaitól, mint az angol chartista Holyoaketól vagy az ismert francia köztársasági radikális politikustól — s ekkor emigráns — Ledru Rollintól. Mindketten már az új eseményekre reagáltak, Holyoake a rochdale-i szövetkezeti mozgalomról írt (208. l.). Ledru Rollin pedig az új francia és angol demokrata mozgalomról (211—212. l.). A régebbi pályatársak mellett azonban feltűntek az újak, közöttük Elie Reclus, a neves antropológus forradalmár, aki a Párizsi Kommun napjaiban a Bibliothèque Nationale igazgatója lett. E. Reclus az 1870 szeptemberi forradalom előtt, III. Napoleon császársága idején emigrációba kényszerült, ennek egy idejét az Egyesült Államokban töltötte, itt találkozott Harneyvel is, néhány sora szintén ehhez a találkozóhoz kapcsolódik (222. l.).

A dokumentum-kötetnek talán legértékesebb részét alighanem azok a levelek alkotják, amelyek Harney Marxhoz és Engelshez írott leveleit tartalmazzák. Mindjárt megjegyezhetjük, hogy többségét Engelshez írta s nemcsak Marx halála után, hanem már Marx életében is. Mindez részint azzal magyarázható, hogy Engelst korábban ismerte meg, még fiatalságában, politikai tevékenységének hőskorában, a chartista mozgalomban, amikor Engelsben európai szövetségest üdvözölhetett s ez a barátság életük végéig fennmaradt, ha időnként rövidebb megszakításokat meg is lehet figyelni. Ez olykor abból is fakadt, hogy Harney borongósabb periódusaiban úgy érezte, „terhére válik” Engelsnek, unalmasnak érezheti — aminek ellenkezőjéről Engelsnek kellett azután meggyőznie, olyannyira, hogy anyagilag is támogatta a szűkölködő Harney-t. A levelek mennyisége, hangja így egyértelműen azt bizonyítja, hogy a baráti kapcsolat kettejük között szorosabb volt, mint Marx és Harney között. De — s ezt is kielégítően bizonyítják a dokumentumok — Harney nemcsak tudta, hogy Marx és Engels elválaszthatatlan, nemcsak tisztában volt Marx értékeivel, hanem Engelshez írott soraiban is mindig üdvözölte Marxot és annak családtagjait. Figyelte írásait, sőt még Jenny Marx cikkeit is, érdekelték ezek a publikációk, kérte, hogy rendszeresen küldjék meg neki a munkákat s időnként ő maga sürgette, hogy nyilvánosan válaszoljanak az őket ért bírálatokra.

Ennek az értékes résznek, amely a kötetnek mintegy harmadát teszi ki, van egy nagy hiánya. A levelezés egyoldalú, Harney leveleit tartalmazza, de a viszontválaszokat nem. A szerkesztők a kötet bevezetőjében jelezték a problémát, s választ is kerestek a jelenségre, hogy Marx és Engels annak idején visszakérték leveleiket s nagy részüket megsemmisíthették stb. Néhány

levél azonban mégis fennmaradt, s ezt kár volt nem mellékelni e kötethez. Másfelől, s ezt is sajnálattal jelezzük, a szerkesztők a jegyzetek között utalhattak volna Marx és Engels olyan munkáira, amelyekben Harney személyére kitértek, s a nagyobb munkák mellett itt gondolunk a „harmadik személyekkel” való levelezésre is, ahonnan értékes adalékokkal lehetett volna gazdagítani a Harney-képet. (Itt talán elég utalni Engelsnek Paul és Laura Lafargue-gal való levelezésére, amire támaszkodva nyomon lehet követni találkozásait, beszélgetéseiket, Harney problémáit, s nem utolsó sorban azt, hogy Engels mennyire mélyen átérezte ezt a barátságot.⁷)

Visszatérve Harney leveleire, 1858 után úgy tűnik hosszabb cezúra következett be, a következő levél kelte 1871 februárja. E levelet Marxnak címezte s érthetően szinte teljes egészében a porosz-francia háborúnak szentelte. Harney minden idegszálával átérezte a háború borzalmaival és a francia köztársasággal rokonszenvezett. Az előjeleket nagyon aggasztónak látta, félt a porosz csapatok előretörése miatt is, de aggódott a francia belső reakció, a monarchista reakciós erők tömörülése, a Thiers-kormány összetétele, politikája és a nemzetgyűlés monarchista többségének kialakulása miatt is. Harney 1871 februári soraiból a csalódás hangját nem nehéz meghallani: Gambetta megbukott, Garibaldi visszavonult — írja — s végeredményben a köztársaságok még Franciaországban is kisebbségbe szorultak, Angliában még kevesebben vannak. Ami pedig Amerikát illeti, ha ott az emberek köztársaságiak is, ez nem érinti azt, hogy másho ugyanezt megkövetelnék (269. l.).

A jelenben való csalódás párosult a múltba való visszanezéssel. Nagy elismeréssel nyilatkozott Blanquiról (hibás információ alapján áprilisban azt hitte, hogy meghalt, holott csak Thiers bebörtönöztette), akit misztikus mártírnak nevezett, de akinek tanítványait nem tekintette elég rátermetteknak, hogy felérjenek a „mesterhez” (271. l.), más esetekben a chartista hőskorszak emlékeihez nyúlt vissza, vagy az új angol liberálisokról fejtette, hogy mennyivel vérszegényebbek mint elődjük, Cobett, Hunt és társaik voltak (279. l.). Ezt a visszaesést azonban nemcsak náluk látta jellemzőnek, hanem az angol munkásmozgalomban is, mivel az új szakszervezeti vezetőkkel szemben már ekkor, az 1870-es években is fenntartásai voltak (279. l.), amelyek újabb 15 esztendővel később, az 1890-es évek kezdetén sem oszlottak szét (340. l.).

Az elkeseredés és egyfajta szkeptikus szemlélet azonban nem emelt gátat Harney elé, hogy már az 1870-es években szenvedélyes érdeklődéssel kémlelje az új és talán kedvező jeleket.

Így 1871-ben az Internacionáléről érdeklődött, 1876-ban az új Marx írásokról, majd 1877-ben az orosz szocialista mozgalom szárnybontásának örült, s az érdekelte, mennyire sikerült ezt az angol munkáslapokban ismertetni (276. l.).

A kedvező új jelek azonban csak gyéren mutatkoztak, s ezek is rövidéletűeknek, gyengéknek bizonyultak. Az Internacionálé megszűnt létezni, az angol munkáslapok is alig vegetáltak, s nem volt jobb Harney véleménye az amerikai munkásmozgalomról sem (272. l.). Ami pedig a munkásmozgalomnál szélesebb nemzetközi horizontot illette, az események etéren sem voltak vigasztalóak. Harney nagy érzékenységgel reagált az „orosz veszélyre”, amit pályatársaival együtt még az 1840-es évek, az 1848-as forradalmak időszakából örökölt, s 1877—78-ban is ez valóságos „török szimpátiát” gyökereztetett meg benne. Ez olyan erős volt, hogy még Disraelit is hibáztatta, amiért nem buktatta meg Gladstone-t, akit felelőssé tett az oroszbarát külpolitikáért, amiért utat nyitottak Pétervárnak a Balkánra (279—280. l.).

Annál értékesebb, hogy Harney szemét a cárellenség nem homályosította el, s felfigyelt az új orosz szocialista körök fellépésére (276. l.).

A levelezésben az 1870-es évek végén ismét és ismét felszínre kerültek az ír problémák is, többek között O'Donovan Rossa-nak, az ír féni mozgalom hőségének kiszabadulásával kapcsolatban, akinek érdekében Jenny Marx is cikksorozatot írt — de akinek programját Harney kritikával nézte (280—281. l.).

⁷ F. Engels, P. et L. Lafargue Correspondance. I—III. köt. Paris. 1956, 1960.

Ez a többszörös elhatárolóbás különben is jellemző volt Harney-ra. Így 1878-ban, amikor anarchisták merényletet követnek el a német császár (Harney szavaival „a kegyes gazember”) ellen, akkor miközben felsorolja I. Vilmos bűneit, az anarchista módszerektől és a merényletektől általában elhatárolja magát, ennek során jobban megnyomva a tollat, mint Engels, akivel ez ügyben még vitázott is. Harney hallatlanul színesen írt, rengeteg irodalmi hasonlattal, sokszor öngúnnnyal, az adott esetben is Shakespeare-t idézte („ha van könnyed, akkor most van itt az alkalom”) a levél alaphangulatának megadásához (281. l.).

Az elhatárolódásokhoz és a kritikus, szkeptikus érzés eluralkodásához tartozott, hogy a bizonyos „ötödik nagyhatalomban”, a sajtóban is csalódott. Abban a sajtóban, amelyben annak idején annyira hitt, oly sokat tett érte, hiszen az olcsó napilapok megjelenése, elterjedése nem kis részben az ő erőfeszítéseinek is eredménye. Ekkoriban viszont már az árnyoldalakra figyelmeztet, hogy ez a sajtó milyen megtévesztő lehet, s gúnyosan ír arról „zengjünk ódát glorifikálására” (282. l.).

1878-ban Harney visszalátogatott Angliába, s találkozott Marxszal, Engelsszel is. E találkozó-ról, benyomásairól érdekes részletek maradtak fenn az érdeklődőknek, minthogy benyomásai-ról később Harney levélben számolt be A. Sorgenak, közös barátjuknak s e leveleket a szerkesztők — helyesen — közölték e kötetben (ugyan talán más formában kellett volna a szerkesztés következetessége érdekében). Ugyanekkor halt meg Lizzy Burns, Engels felesége, amiről a Harney család is megemlékezett (283—286. l.).

Az újabb évtized kezdetén mintha nagyobb optimizmus hatotta volna át Harneyt. A német szocialista mozgalom erősödésének, az orosz nihilisták növekvő befolyásának örült, s ekkor írta Engelsnek, talán még megérik a forradalom bekövetkeztét Oroszországban (290. l.). S erre a mozzanatra érdemes felfigyelni, ez ugyanis bizonyítja, hogy nem egyedül Marx és Engels táplált reményeket az orosz forradalmi mozgalom iránt.

Kevesebb optimizmussal írt viszont a hazai, angol relációkról. Biztosra vette a régi nagy liberális párt kettéválását, s egy újabb radikális baloldal kiformalódását (ami viszont így nem következett be). Jobban foglalkoztatta természetesen az angol munkásmozgalom sorsa, s itt a helyzetet, a távlatot lehangolónak találta, úgy látta, hogy az angol munkások vezetői még hosszú ideig képtelenek lesznek elszakadni a liberális párt járszalagjától (294. l.).

Harney figyelme nem szűkült pusztán ezekre a politikai kérdésekre, változatlanul foglalkoztatták a szocialista mozgalom elméleti kérdései is. Felesége tolmácsoló segítségével olvasta el Engels „A szocializmus fejlődése az utópiától” c. írását s nagyon is érdembeli megjegyzéseket tett, amikor a kényes pontot, az állam elhalását illetően adott hangot kételyeinek (291. l.) anélkül, hogy a kérdés hosszabb taglalására vállalkozott volna. Emellett a levelekben újra visszatérték a diplomáciai kérdések is.

1883. március 17-én értesült Harney Marx haláláról, azonnal tollat fogott s írt Laura Lafarguenak és Engelsnek. Engelsnek írott leveléből idézzük „azt reméltem, hogy barátunk egészsége javult, s hogy még néhány év áll előtte; és meglesz az az örömöm, hogy legalább még egyszer találkozhatok vele. Most már erről nem lehet szó.

Nagy lesz elvesztett barátunk leányainak bánata s családjaiké is. Írok Madame Lafargue-nak.

De neked. A tiéd nem szokásos, családi veszteség. A ti barátságotok és odaadásotok, szeretetetek és hitetek olyan testvéri kapcsolatot teremtett Karl Marx és Frederick Engels között, ami túl volt mindenem, ami idáig emberek között fennállt . . . Hiába keresek szavakat, hogy kifejezzem érzésemet a csapás miatt; mely együttérzésem bánatodban” (296. l.). Együttal arra kérte Engelist, hogy juttasson el hozzá minden sajtónyilatkozatot, nekrológot, ami csak Marxról megjelenik.

Újabb két esztendő kiesése után a levelezés 1885-ben folytatódik, amikor Harney éppen Angliába érkezik. Ez már a szemléletében kiforrott, keserű Harney, aki jól, szinte „kivülről” látja saját magát: „örülök, hogy megőrizted régi lelkes hitedet, még az angol munkásokat illetően

is. Én szkeptikusabb vagyok. Gondolom azért is, mert oly sokáig távol voltam a régi hatásoktól” (302. l.).

Szkepszise ellenére Harney ekkoriban is figyelmesen vizsgálta az angol munkásmozgalom alakulását, mérlegelte az angol szocialista mozgalom szárnybontását, majd belső vitákat, a pártszakadást és az East Endben folyó agitációt — amit megint fenntartással fogadott. Engelsnek megírta, szerinte az East End túlságosan demoralizálódott ahhoz, hogy a szocialista mozgalom ott vesse meg a lábát. Lehet — folytatta —, hogy valahol a nyomor forradalmi érzéseket szül, az East Enden azonban nem hisz ebben (305. l.). Máshol remélte a jég megtörését, ha nem is a közvetlen jövőben, miközben türelmesen kémlte a választási híreket s a régi chartisták szereplését. Amikor pedig az elkövetkező évben Hyndman kompromittálódott az East End munkanélkülieinek zavarossá váló, fosztogatásokkal párosuló tüntetésében, akkor haragos szavakra fakadt, hogy „egy tapasztalt ember hogyan csinálhat ilyen bolondot magából” (308. l.).

1886-ban Harney csak néhány sorban reflektált a nevezetes chicágói Haymarket-bombamerényletre, megintcsak elhatárolódva az anarchistáktól, miközben kritikájának éle az amerikai közállapotok ellen irányult. Mindezt megismételte 1888-ban, amikor Engels az Avelingek kíséretében Amerikába utazott, éppen akkor, amikor ő immár tartósan Angliába érkezett. Harney idézte, s mint írta „mélységesen egyetértett” Engels szellemes első amerikai kritikai impressziójával: „az Egyesült Államok gyönyörű ország — ha az ember máshol él” (324. l.).

Újabb cezúra után a levelek 1892-ben szaporodtak fel, hangulatuk egyre borongósabb; hírek a betegségről, több a személyes vonatkozás, kevesebb a politikai általánosítás, gyakorta akkor is inkább visszakalandozás a múltba. Érdekes módon nem találunk utalást az Internacionálé megalakulására. A rendőrségi akciók nyomán annál határozottabban lépett fel az anarchisták ellen, ebben az érzésben és ítéletében Harney és Engels véleménye találkozott (334. l.), s ugyanitt részben éppen a szocialista, de rövidebb ideig anarchistákkal is együttműködő Morris politikai ítéletéről mond lesújtó véleményt. Megjegyzi, hogy Byron kivételével a költők politikai ítéletei — Shelley és Burns sem kivétel — szerencsétleneknek bizonyultak (334. l.).

Ebben az esztendőben az angol politikai élet nagy eseménye a választás volt, amikor első ízben a liberálisoktól teljesen független két igazi munkásjelölt jutott a parlamentbe: a gépész-munkás John Burns és a bányász Keir Hardie. Engels mindkettőt ismerte, s mindkettő fellépéséhez reményeket fűzött, a választást nagy sikernek tartotta. Harney szintén örült bejutásuknak, de óvatosabb volt a reményeket illetően, a két jelöltben nem bízott meg teljesen (főként Keir Hardieban nem, s erre az ítéletére az élet később vaskosan rácafolt, hiszen egy évtizeddel később éppen Burns keresett kapcsolatot a liberálisokhoz s lett végül az első munkásminiszter egy liberális kabinetben, Harney azt taglalta, hogy először majd a gyakorlatban kell bebizonyítaniuk tényleges függetlenségüket Gladstonétól, akkor fogadja el majd őket; 340. l.). Ezúttal nem pusztán egy mozzanat megítéléséről volt szó s ezt Harney is tudta, összefüggött régebbi vitáikkal, s ezért nevezte Engelst éppen a választási értékelések kapcsán „az optimisták hercegének” (uo.). S ez a pesszimizmusa, vagy szkepszise nemcsak az angol helyzet megítélésére nyomta rá a bélyegét. Amikor 1892. december 2-án a nagy és szomorú évfordulóra emlékezett, egy pillanatra kitekintett egy esetleges újabb forradalmi fordulat lehetőségére Franciaországban — de ezt kilátástalannak tartotta és biztosra vette, hogy az csak egy újabb vérontásba torkollana (345. l.). 1893 júliusában egy hosszabb s Harney akkori szemléletét pontosan tükröző levélben újra leszögezte, hogy Angliában továbbra sem vár lényeges előrelépést, de Németországban, a német szociáldemokrata mozgalom sikereit látván, s Engels értékeléseit olvasván, nem zárta ki, hogy a német fejlődést illetően Engels optimizmusa indokolt (350. l.). De ez volt az egyedüli kivétel.

Az utolsó levelek meleg barátságot sugároznak. Engelst köszöntik a nagy munka, Marx Tőkénének sajtó alá rendezése alkalmából s szelíden korholja, hogy miközben a 8 órás munka jelszavát kiadják, ő változatlanul féltucat ember munkáját végzi el. S ez volt az utolsó levél, amit Engelsnek elküldhetett Engels halála előtt.

Itt ér véget a kötet, de éppen ezt a lezárást problematikusnak tartjuk. Mindenekelőtt hiányoljuk, hogy semmi nyomot nem találunk arra, hogy miként fogadta Harney Engels halálhírét s miként írt Engelsről Engels halála után. Ez érinti azt az észrevételünket, hogy a kötet előnyére vált volna egy olyan függelék, amely válogatott cikkeket mellékelte volna. Ebben az esetben például azt a visszaemlékezését, amelyet a *The Social Democrat* c. folyóirat 1897-ben (Harney halálának évében) közölt tőle Engelsszel való találkozásairól.

Arra sem találunk magyarázatot, hogy az 1870-es évektől postája úgy látszik kimerült. Engels esete azonban arra int, hogy a forrásanyag még bővíthető. A kiadott dokumentumkötet azonban a maga hiányaival együtt is kincsesbányát kínál azoknak, akik a XIX. sz. progresszív, demokrata, köztársasági köreivel, illetőleg a szocialista munkásmozgalommal akarnak megismerkedni. E kötet egyúttal lehetőséget nyújt arra, hogy három korszak munkásmozgalmát kísérvük végig. Érdekes lebilincselő példáját nyújtja annak, hogy az előfutárok közül valaki miként ítéli meg az utánakövető nemzedékeket.